

ortada durup duran derinlik, anlays ve algı farklılığını yok etmemenin imkâni bulunabilecek midir, bilimmez, ama tarih Nietzche'yi haklı çıkaracak gibi görünüyör: "İnsanlık ve toplumlar herhalde süper-menlerin (übermensch) omuzlarında yükselecek."

MEHMET GENÇ: BELGEDEN MODELE UZANAN BİR PORTRE

Erol ÖZVAR*

Türk düşünce tarihindeki çağdaş fikir akımları XIX. yüzyıldan bugüne dek belirli problematikler etrafında yesermiş ve muhtelif meçralarda seyretmiştir. Çağdaş Türk düşüncesinin gelişimi içerisinde "bize ne oldu"ğu problematığı, neredeyse bütün fikir akımlarını meşgul eden bir hüviyet arz eder. Çağdaş Türk düşüncه tarihinde şahit olunan muhtelif fikir akımlarının beslendiği ve belki de mevcudiyetlerini borçlu olduğu bu problematik bugün, tarihselliği kadar güncellliğini de korumaktadır. Bu mesele, akademî içinden olsun ya da olmasın, Türk aydının yüzleşmek zorunda olduğu (kimilerinin ise, kaldığı) ve vardığı yargılarla deym yerindeyse bir kimlik kazandığı meseledir.

Mehmet Genç'in Türk sosyal bilimcileri arasındaki yerî ve Türkiye'ye'deki sosyal bilimlere yaptığı katkı teshis ve tespit edileceksine, bu satırların yazارına göre, Mehmet Genç'in çalışmalarının sözü edilen problematik çerçevesinde ele alınması gereklidir. Mehmet Genç, yaptığı çalışmalarla yukarıda ifade edilen temel soruya ve bu sorunun

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İstanbul. Bu makale daha önce 2000 yılında *Doga-Ban Düşünce Dergisi*'nin 12. sayısında yayımlanmıştır.

etrafında şekillenen tartışma konularına genelde iktisat tarihi, özelde Osmanlı iktisat tarihi çerçevesinde yaklaşırmak açısından getirmeye çalşan bir araştırmacıdır.

Yaşayan bir bilim adamı hakkında yazı yazmak, çalışmalarını bir değerlendirmeye tâbi tutmak ya da bu konuda bir hükmeye varmak, -hele bu kişi bir sosyal bilimci ise- içinde pek çok mahzurları taşıyan bir cüretkârlık gibi gözükebilir. Zira düşünce serüveni devam eden sosyal bilimcinin, yaşam boyunca varacağı fikri menziller birbirini destekler mahiyette *kimüllatif* olabilecegi gibi birbirini yanlışlar mahiyette *residual* da olabilir. Dolayısıyla bu sürecin bir noktasında, bu nokta başlangıç ya da nihai bir nokta da olabilir, se-rüvene nazar etmek, en iyi ihtimalle geçici bir rapor özelliği taşıır. Bir sosyal bilimci olan Mehmet Genç'i, bunun şurunda olarak mezzuu bahis etmek, bağında hafifletici nedenleri taşıyan bir cüretkârlık olarak görürmüldür.

M. Genç'in çalışmalarının - muhtevasına girmeden önce- biçim ve vazeliş şekli üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır. M. Genç'in Osmanlı iktisat tarihiyle ilgili yaptığı çalışmaları, bir kısmı istisna edilirse, ya bir kongre ve sempozyum ya da seminer yoluyla diğer bir ifadeyle önce sözlü anlatımı tercih ederek ortaya koymuş olması enteresan bir noktadır. Bu bir anlanda büyük emek harcanarak imşa edilen bir modelin ya da arşiv verileriley test edilmiş hipotezlerin dinleyiciye ya da okura deyim yerindeyse interaktif bir usulle aktarılma çabası veya endişesi olarak anlaşılabılır. Bu usul, bir rastlantı bile olsa, yazar uzungazman boyunca üzerinde çalıştığı ve inşa ettiği açıklama modelleri karşısında dinleyici veya okurun reaksiyonunu tespit etmeye da tersinden düşünülecek olursa kendi düşünce ürüniyle karşısındakileri test etmek fırsatı tanımıştır. Bunun gerisinde yazar, ortaya koydugu yargılarda adeta matematiksel kesinlik ve zarafete ulaşma endişesi kadar Alman idealist gelenegünün tesiriyle perfeksiyonizme varma anacı taşış gibidir. Belki bu nedenlerle Genç, kırk senede kabarık hacimli olmasa da az sayıda, sayısı yirmi bes bulan, fakat *condense* yazarlar kaleme almıştır.¹

M. Genç, akademik çalışmalarına 1960'lı yılların başında, Türkiye'de İktisat Tarihi'nin kurucusu Ömer Lütfi Barkan'ın yanında başladi. Akademîye intisap ettigünde Genç'in zihnini meşgul eden temel mesele: Batı'da 17. yüzyıldan itibaren yaşanan medeniyet dönüsümün, iktisadi tezahürleri ile bu tezahürlerin Osmanlı düzene akslerinin ne olduğu idi. Daha açık ifade edilirse, Marx'ın kapitalist sistem, Wallerstein'in modern dünya sistemi ve Kutnetz'in modern iktisadi büyümeye olarak tavsif ettiği; yalnız iktisadi hayatı değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel hayatı da içine alan ve nihayet tarih sahnesine sanayideki büyük değişimlerle -Sanayi Devrimi ile- çökken tarıhsel vakanın Osmanlı sanayisi üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerinin neler olduğu idi. Böyle bir meselenin bir doktora tezi dâhilinde cevaplandırılabilir/halledilebilir çerçevesi "Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sanayii üzerindeki etkileri" başlığı altında 18. yüzyıln başında 19. yüzyıln üçüncü çeyreğini içine alacak şekilde formüle edilmiştir. Bu formülasyon içerisinde cevap andırılması gereken sorular, Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sanayisi üzerindeki etkilerinin alt sektörlerde göre nasıl farklılaşlığı, üretimi kapasitesi ve kompozisyonunu ne şekilde ve hangi yönde değiştirdiği, Osmanlı üreticilerinin üretim teknolojisini ve organizasyonunu açısından ne gibi tepkilerde bulunduğu, devletin bu süreçte nasıl bir tutum benimsediği ve nihayet sözü edilen etkileşimler sonucunda Osmanlı sanayi sektöründe ne gibi değişimler yaşandığı idi.

Mehmet Genç, Ömer Lütfi Barkan'ın yanında, doktora tezineye-karında sözü edilen çerçevede, 1962 yılında başladı. Önceleri Osmanlı arşivine girmeden uzun vadeli değişimleri tesis etmeye yarayacak verileri bulmayı tımit ettiğiyabancı dildeki seyahatname türü eserlerin pek çoğunu okumuş ve Osmanlı vekayintüvislerinin belli başlı kroniklerini incelemiş fakat elde biriken verilerin kıymetli olsalar da sadra şifa kabilinden de olsa bir tatmin edicilikten uzak olduklarını fark etmiştir. Bunun üzerine Genç, yaklaşık beş sene süren arayışının sonunda, kendisinden uzak durduğu ve fakat şimdî son ümit mercii olan Osmanlı arşivine girmeye karar verir. Bu arada da, her doktora tezi yazan araştırmacının başuma gelebilecek akademik bir formali-

M. Genç, akademik çalışmalarına 1960'lı yılların başında, Türkiye'de İktisat Tarihi'nin kurucusu Ömer Lütfi Barkan'ın yanında başladi. Akademîye intisap ettigünde Genç'in zihnini meşgul eden temel mesele: Batı'da 17. yüzyıldan itibaren yaşanan medeniyet dönüsümün, iktisadi tezahürleri ile bu tezahürlerin Osmanlı düzene akslerinin ne olduğu idi. Daha açık ifade edilirse, Marx'ın kapitalist sistem, Wallerstein'in modern dünya sistemi ve Kutnetz'in modern iktisadi büyümeye olarak tavsif ettiği; yalnız iktisadi hayatı değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel hayatı da içine alan ve nihayet tarih sahnesine sanayideki büyük değişimlerle -Sanayi Devrimi ile- çökken tarıhsel vakanın Osmanlı sanayisi üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerinin neler olduğu idi. Böyle bir meselenin bir doktora tezi dâhilinde cevaplandırılabilir/halledilebilir çerçevesi "Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sanayii üzerindeki etkileri" başlığı altında 18. yüzyıln başında 19. yüzyıln üçüncü çeyreğini içine alacak şekilde formüle edilmiştir. Bu formülasyon içerisinde cevap andırılması gereken sorular, Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sanayisi üzerindeki etkilerinin alt sektörlerde göre nasıl farklılaşlığı, üretimi kapasitesi ve kompozisyonunu ne şekilde ve hangi yönde değiştirdiği, Osmanlı üreticilerinin üretim teknolojisini ve organizasyonunu açısından ne gibi tepkilerde bulunduğu, devletin bu süreçte nasıl bir tutum benimsediği ve nihayet sözü edilen etkileşimler sonucunda Osmanlı sanayi sektöründe ne gibi değişimler yaşandığı idi.

Mehmet Genç, Ömer Lütfi Barkan'ın yanında, doktora tezineye-karında sözü edilen çerçevede, 1962 yılında başladı. Önceleri Osmanlı arşivine girmeden uzun vadeli değişimleri tesis etmeye yarayacak verileri bulmayı tımit ettiğiyabancı dildeki seyahatname türü eserlerin pek çoğunu okumuş ve Osmanlı vekayintüvislerinin belli başlı kroniklerini incelemiş fakat elde biriken verilerin kıymetli olsalar da sadra şifa kabilinden de olsa bir tatmin edicilikten uzak olduklarını fark etmiştir. Bunun üzerine Genç, yaklaşık beş sene süren arayışının sonunda, kendisinden uzak durduğu ve fakat şimdî son ümit mercii olan Osmanlı arşivine girmeye karar verir. Bu arada da, her doktora tezi yazan araştırmacının başuma gelebilecek akademik bir formali-

¹ Çeşitli dergilerde yayımlanan bu yazılar, toplu halde basılmıştır. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2000. Bu makalede ele alınan yazılar bu kitapta topluca yer almaktadır.

teyle, resmî doktora tez süresinin bitimiyle karşıya kalmıştır. Mehmet Genç, o ana kadar bulduklarıyla tezinin hazırlayıp, sunabilme ve çalısmasına bundan sonra devam etme imkânına sahip olmasına rağmen, kihocası Ömer Lütfî Barkan talebesinden böyle yapmasını istiyordu, bu yolu tercih etmemiştir. O vakate kadar topladığı verilere dayanarak hazırlamak zorunlu kalacağı metne “bu benim tezimdir” demeyi içine sindirememiştir. Çünkü eldeki malzeme, sorduğu soruların henüz hiçbirine cevap veremiyor, kurduğu hipotezlerin hiçbirini test etmeye imkân tanımıyor. Böylece Genç, akademik unvan edinmeye bir kenara iter ve zihnini meşgul eden meseleyi çözme yolunu tercih ederek, Osmanlı arşivine girer.

Mehmet Genç, 18. yüzyılın başından, 19. yüzyılın ortalarına dek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi faaliyetlerin ve hususen Osmanlı sanayinin orta ve uzun vadeli değişimlerini takip edebilmek amacıyla devletçe elde edilen vergilerin incelenmesini düşünmüştü. Zira bir devlet varlığını topladığı vergilerle sürdürdürlürdi. O halde fiyat artışlarının da etkilerini hesabın içine katarak, sınai ve ticari vergilerde meydana gelen artış ve azalışları izlemek orta ve uzun vadede Osmanlı sanayi dallarının iktisadi performansı hakkında kantitatif verileri inşa edebildi. Ne var ki birkaç yıllık arşiv çalışması sonucunda Osmanlı maliyesinde mukataalara bağlanmış sınai vergi kayıtları Genç'e kötü bir sürpriz yapmıştır: 18. yüzyıl boyunca incelediği seçilmiş 150 vergi kalemine ait vergi kayıtlarında, batıdaki tüm muazzam gelişmelere karşın tam bir değişimzilik gözle çarpıyordu. Öte yandan reel iktisadi üretimi ve faaliyet hacmindeki değişimelerle (azalmalarla yahut artmalarla) irtibatı olmayan bu vergi kayıtları, mahareti Battılılarca da teslim edilen Osmanlı bürokrasisince, neden bu kadar uzun süre anlamsızca ve pek makul görünmeyen bir şekilde tutulmuştu? Bu irtibatsızlık, Mehmet Genç için 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı sınai sektöründe meydana gelen reel değişimelerle bunların meydana getirdiği trendin vergi kayıtlarından inşa edilemeyeceği ve izlenmeyeceği anlamına geliyordu. Bu durumda Genç, sanayi sektörü üzerinde yaptığı araştırmaya ara vererek yukarıda sözü edilen problem üzerine eğildi ve Osmanlı'da devlet finansmanının gizemli kurumsal dünyasına daldı.

Mehmet Genç, Osmanlı maliye kayıtlarında yıllık vergi meblağının 18. yüzyılın başından itibaren değişmez hale gelişip problemi, ilk çalışmasıyla, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi” çözecektir. Bu çalışma ve onun devamı niteligindeki “18. yüzyıla ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma” isimli araştırması, Türk iktisat tarihialamanda birkaç açıdan dönüm noktası olmuştur. Mehmet Genç, malikâne çalışmاسında, 18. yüzyıldan itibaren yıllık vergi rakamlarının değişmez hale gelişini, 1695 yılından itibaren uygulanmaya konulan Malikâne Sistemi' nin doğal bir uzantısı olduğunu ortaya koyar. Esasen bu çalışma, iki kısımda mütalaâ edilebilir. Birinci kısmı, 17. yüzyılın sonundan itibaren uygulanmaya konulan Malikâne Sistemi'nin doğuşu, hukuki şartları ve yapısının ele alındıp incelediği bölümündür. Bu bölümde, Osmanlı maliyesi içerisinde iltizam usulünün genel çerçevesi çizildikten sonra, 16. yüzyılin sonlarından itibaren dünya ekonomik konjonktüründeki değişimlerin de tesiriyle ve gittikçe önem kazanan nakdi ekonominin baskısıyla iltizam uygulamasının genişlemesi üzerinde durulur. Bu dönemdeki bütçe açıklarının kapatılması için, iltizam usulü içinde bir nevi kısa vadeli borç maniyetinde olan *peshin* uygulamasının geniş ölçüde kullanımıyla malikâne sürecinin temellerinin atıldığı, ortaya konulur. Genç, 17. yüzyılin sonunda, girişilen savaşların da tesiriyle artan bütçe zarureti eri karşısında devletin iltizam sistemünün yaygınlaşmasının neden olduğu mahzurları ortadan kaldırmak, vergi kaynaklarını bir anlamba tımar daki gibi himaye altına alarak produktivitesinin azaltmasına mani olmak ve nihayet daha önce kısa vadeli yerine uzun vadeli borçlanmak gayesiyle malikâne sistemini uygulamaya koymuşunu belirtir. Bu sisteme göre, vergi birimi olan mukataalar daha önceki uygulamadan farklı olarak *kaya-i hayat* şartı ile ilzam edilir. Genç'e göre, nakdi ekonominin yeni şartlarına intibak ettirilmiş şekilde Malikâne Sistemi, Timar Sistemi' nin bir nevi ihyası ya da tımar ve iltizam usulünün bir terkibi gibidir. Genç'in bu yorumu, gerçekten 16. yüzyılin ikinci yarısından itibaren görülen *siyasetname/nasihat-name* türü eser sahiplerinin Osmanlı İmparatorluğu' nun geçirdiği istihaleyle ilgili tartışmalarını anlamada ve bir yere oturtmadaya yol

gösterici bir niteliğe sahiptir. Öte yandan Genç'in bu bölümde Osmanlı sosyal ve politik tarihinin en önemli konularından biri olarak Ayanlığın 18. yüzyıl boyunca malikâne-iltizam-mukataa üçgeni içerisinde bir mültezim zümresi olarak doğuşuna dikkat çekmesi bu konuda çalışanlara verilen bir sur gibidir.

Malikâne makalesinin ikinci bölümünü, Osmanlı sanayi sektörü için ihtiyaç duyulan kantitatif verilerin orijinal bir inşasından müteşekkildir. Genç, kantitatif verilerin inşa etmek amacıyla kendine özgür bir yöntem geliştirmiştir. Bu yöntemin esprisi; mali kayıtlarda yer alan vergi meblağlarıyla (*mal değil, muaccelelerle*) sanayi sektöründen faaliyet gösteren kurumların iktisadi performansları arasında, en azından eğilim olarak, bir ilişkiye kumaktır. Genç, bir vergi biriminin kârlılığını ya da verimliğini, mukataaların -serbest rekabet ortamda hareket eden ve kâr amaci giuden malikâncılar arasında müzayedede açık artırmayla taayıyün eden muaccelelerine bağlar. Malikâneçinin kâri ise ödediği muacelenin belirli bir oranına tekabül eder ki, bu oran –Genç'in tespit ettiği göre- muacelenin 2 ila 8'de biri kadardır. Neticede malikâncı, kâr görmüşse rekabet ettiğidigerlerinden mukataayı almak için daha fazla muaccele ödemeyi teklif edecektir. Aksi söz konusu olduğunda ise, muaccele oranızat ederek sanayi sektörünün -reel olmasa da- üretim hacmindeki değişimlerin hakkında bir fikir sahibi olabileceğimizi söyley. Bu yöntemin ayrıntılarına dökülmesi ve bu yöntemle elde edilen kantitatif verilerin yorumlanması ise, yazının "18. yüzyyla ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma" ile özellikle "18. yüzylda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" ve "18. yüzyılda Osmanlı Sanayii" isimli makalelerinde görülecektir.²

Genç'in "18. Yüzyyla ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma" adlı çalışmasında, "Malikâne" çalışmasının ikinci bölümünde girişilen

denemenin devamı niteliğinde olan ve daha ayrıntılandırılmış bir uzantısıdır. Anılan çalışmada, 18. yüzyıl boyunca vergi rakamlarının değişmezliği meselesinin, bir önceki çalışmada da işaret edildiği gibi, malikâne sisteminin doğasından kaynaklandığının ve bu sistemin işleyişini bunun bir zorunluluk olduğunu altı çizilir. Ancak hemen belirtmek gerekdir ki bu çalışmamın asıl önemi, adeta ruhsuz bir beden gibi duran ve ekonomik analiz yapmaya imkân tanımayan mukataa vergi meblağlarının yazarca geliştirilen özgün bir yönteme Osmanlı sanayiinin 18. yüzyıl boyunca imâlat hacmindeki değişimelerini yansıtacak şekilde inşa etmesinde yatar. Genç'in bu çalışmada genel bir yaklaşım şudur: %90'a yaklaşısan bölümünün İstanbul piyasasında temerküz ettiği malikânelerin pek çok örneğinden hareket edilerek çeşitli sektörlerde ait seçilmiş malikânelerin anılan dönemde boyunca gelirlerindeki artışı ya da azalşımı, üretim hacmindeki değişimlerin bir göstergesi olarak izlemektr. Bu yöntemi kullanarak Genç, iç ve dış ticaret ve sanayi sektörüne ait seçilmiş örneklerden Osmanlı sanayiinin 18. yüzyılın başından üçüncü çeyreğine dek düş ticaretteki genişleme ile paralel genel bir büyümeye trendi içinde olduğu, bundan sonra ise bir daralma ve küçülme sürecine girdiği sonucuna varındır. Genç'in bu çalışmazı, ihtiya ettiği yöntem ve ulaştığı sonuçlar açısından, genelde Osmanlı tarihi özelde ise, Osmanlı İktisat tarihi alanında bir kilometre taşı mesabesindedir.³

³ Nitelik Mehmet Genç'in sözü edilen çalışmada ve ileride üzerinde durulacak olan Osmanlı İktisatı dünya görüşüyle ilgili denemesinde geliştiridiği yöntem ve modelleme, aralarında Murat Çizakça, Ariel Salzmann ve Jean-Pierre Thieck'in bulunduğu bir grup İktisat tarihçisine esin kaynağı olmuştur. Söz gelisi Murat Çizakça, amilan yöntemden esinlenerek, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1700", *The Journal of Economic History*, 1980, pp. 533-551 ve "Incorporation of the Middle East into the European World Economy", *Renvue*, vol.8, No.3, 1985:353-377, isimli İktisatında 1550-1700 yılları arasında Osmanlı teksil sanayinin üretim performansını ortaya çıkardı. Ariel Salzmann ise, "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Régime, 1695-1807" (Department of History Columbia University, 1995) isimli doktora tezinde, Genç'in malikâne sistemi ile ortaya koyduğu bugugardan yola çıkarık, Osmanlı sosyal ve maliye tarihinde taşıma-merkeziğine farklı ve orijinal bir yaklaşım geliştirdi. Salzmann, amilan doktora çalışmasına malikâne sisteminin, merkezi devletin taşıra ile olan bağlantularını -sentralizasyon süreci dâhilinde- güçlendirdiğini bir işlev görüp tezini işler. Yakın zamanlarda vefat eden Jean-Pierre Thieck ise, (Bkz. "Decentralisation ottomane

² "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii" adlı çalışma, yazının, ileriği sayfalarda ayırtılı olarak gireceğimiz Osmanlı İktisadi Dünya Görüşü'yle ilgili soyut düzeyde geliştirildiği modelden sonra "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" isimli makaleinin bir anlamda gözden geçirilerek tekril edilmiş halidir.

Genç'in 18. yüzyılm ilk üç çeyreğinde genelde Osmanlı ekonomisinin, özellikle ise Osmanlı sanayisinin, -o zamanlara dek pek çok tarihiçi tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun umumi bir çöküş periyodu içinde olduğu düşünülen bir evresinde- ciddi bir ekonomik performans sergilediğini ortaya koymuş olması, Türk ictisat tarihi çalışmalarında paradigmatic bir kaymanın zorunluluğunu önceden haber veriyordu. Günümüzde dahi akademik tarih çalışmalarının önemli bir kısmının çoğu kere 16. yüzyıl ya da 19. yüzyıl üzerine yoğunlaştığı herkesçe malumudur. Bunun nedenleri arasında şüphesiz 16. yüzyıl için düzenli tahrirlerin varlığı, kadar, dönemin pek çok kimse tarafından Osmanlı'nu "klasik" çağı olarak idrak edilmesinin de önemli bir rolü vardır. Diğer yanda ise 19. yüzyıl arşiv kayıtlarının zenginliği ile birlikte bu yüzyılm bir çöküş yüzyılı olarak düşünülmesinin de araştırmalara konu olmasında önemli bir pay vardır. Sözü edilen çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu ve Batılı devletleri için önemli dönüştürmelerin yaşandığı 18. yüzyılda, Genç'in ifadesi ile insanlık tarihini ikiye bölen Sanayi Devrimi'nin yaşandığı bir dönemde, Osmanlı ekonomisinin geçirdiği istihaleenin, üstelik bir dereceye kadar kantifiye edilerek ortaya konulması Osmanlı tarihinin daha iyi anlaşılması noktasında ileriki yıllarda önemli bir işlev görecekti. Ortaya konulan bulgular, sadece ilgili tarih araştırmacıları ve alanlarının Osmanlı tarihinin belirli dönemlerine ilişkin yargı ve bakış açlarını değil, aynı zamanda, yazının o çalışma sonrasında sonra kendi çalışma konularını ve bu alanla ilgili önemlimini de etkilediği görülmektedir.

M. Genç, yukarıda üzerinde durulan çalışmalarдан sonra, genellemeye niteliğinde devletin ekonomik hayatı içerisinde oynadığı rolu ve sergilediği tutumu ve bunların değişimini konu alan araştırmalarına giriştii. Bu girişimin ilk ürünü, artık klasik hale gelen "XVIII. yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" adlı makalesidir. Genç bu çalışmasında daha önce Osmanlı ekonomisinin 18. yüzyılda izlediği ikí farklı seyri, devletin bu yüzyılda giriştiği savaşlarla irtibatlandırır. Osmanlı Dev-

et affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIII siècle", Mouvements communautaires et espaces urbains au Machreq, Ed. Guy Leoad, Beirut 1985; Malikane uygulamasının Halep bölgesi dânilinde işleyişini modellemeye çalısmıştı.

leti 18. yüzyılm ilk yılında giriştiği savastardan ciddi mağlubiyetler almadığı gibi başarılı sonuçlarla da çkmıştır. Öte yandan yüzülm ikincirasında girişilen savastar ise, Osmanlı Devleti için çok ciddi yeniliklerle sonuçlanmıştır. Bir yanda, 18. yüzyılm ilk yılında girişilen savastarda elde edilen muvaffakiyet ve ikincirasında karşı kalmam ağr yenilgi, diğer yanda ise, Osmanlı ekonomisinde anılan yüzyılm ilk yılında kaydedilen büyümeye ikincirasında görülen küçülm ve daralma arasındaki benzerlikler, Genç'in bu çalışmada tespit ettiği önemli noktalardan biridir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki çalışmada asıl vurgulanan nokta; 18. yüzyılm ikincirasında Osmanlı'nın giriştiği savastar karşısında devletin ekonomiye karşı mal ve hizmet arzını artırıcı, yatırımları teşvik edici, üreticileri korumacı ya da kaynakları tam istihdama taşıyıcı bir tutum sergilemekten ziyade;avariz, mîrif mubaya, taşşış, müsadere gibi vasıtalarla ekonomide, nihayetinde, üretimin miktar ve kalitesini düşüren, ithalatı yükseltten, bütçe açıklarını kronikleştiren, fiyat ve kârlığını artırtan paradoksal bir tutum sergilemiş olduğunu. Devletin niçin "rasyone" bir tutum takınıp ekonomide kapitalist bir üretim örgütlenme biçimine olanak sağlayacak politikalar uygulamayıp, yukarıda anılan vasıtalarla yöneldiği sorusu ve diğer birçok paradoks, genel ve soyut düzeyde, M. Genç tarafından geliştirilen bir teorik modelleme ile çözüme kavuşturulacaktı. "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", "Osmanlı İktisadi Dünya Görüsünün Klasik Prensipleri ve Temel Değerleri" isimli çalışmalarında Genç, Osmanlı'nın kendine özgü bir iktisadi sistemine sahip olduğunun altını çizerek, bu sistem içerisinde iktisadi kararları yönrendiren bir referans çerçevesinin temel ilkelerini ortaya koyar. Bu ilkeler, Osmanlı iktisadi dünya görüşünü karakterize eden temel ilkeler olduğu kadar, devletin ekonomik hayatı icraatlarının meşruiyet kotasalarıdır. Sözü edilen çalışmalarında *provisyonizm, tradisionalizm ve fiskalizm* ile ifade edilen Osmanlı iktisadi dünya görüşünün ilkeleri, Osmanlı zihinin iktisadi fenomenleri idrak edisiniin -tabiri caizse- Kantçı kategorileri gibidir.

M. Genç'in Osmanlı İktisadi dünya görüşünün ilkelerinden biri olarak ortaya koyduğu provizyonizm (iaşe) ilkesi, Osmanlı' da iktisadi faaliyetin temel amacının ve meşruiyet temelinin insanoğlunun ihtiyacının karşılanması anlamına gelir. Vesikalarda *ibadullahum terfi'i ahvali* deyimiyle kastedilen şey budur. Bundan dolayı mümkün olduğunca üretilen mal ve kıymetlerin bol, kaliteli ve ucuz olması yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması, alınan politika kararlarının temel hedefiydi. Osmanlı Devleti bu temel hedefe ulaşabilmek üzere mal arzını artırmak, kalitesini yükseltecek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı bir denetimi sağlamaya çalışırdı. Genç'e göre, bu ilkemin en iğicik tezahüründen biri, Osmanlı Devleti' nin dış ticaret konusundaki tutumunda ortaya çıkar. İaşe ya da provizyonizm ilkesine dayanan Osmanlı İktisadi kararları, dış ticarette ihracatı zorlaştıracı ve kısıtlayıcı, buna karşılık ithalatı teşvik edici ve kolaylaşırıcı bir özellik arz ediyordu. 16-17. yüzyıllarda rakiplerinin mercantilist politikalar karşısında neredeyse tam aksı bir dış ticaret anlayışı geliştirmeleri Osmanlı' nin isteği bu provizyonist tarafından kaynaklanıyordu, (yoksa rakibi olduğu Avrupalı devletlerin korumacılığa dayalı mercantilist politikalarından haberدار olmadığı gibi yanlış yargılardan değil). M. Genç ortaya koyduğu bu ilke ile Osmanlı tarihinde anlaşılması güç bir takım paradoksal olayların anlaşılması sağlanmıştır. Yukarıda ifade edilen Osmanlı' nin mercantilist politika anlayışına ters bir dış ticaret politikası anlayışı sergilemeleri bunlardan sadece biridir. Bir diğer, kimi tarihçilerin Osmanlı' nun İngiliz kapitalizmine teslim olusunun resmi olarak gördüğü 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması'nda Osmanlı' nn pazarlık gücünü neden ithalatı değil de ihracatı sınırlamak ve vergilendirmek üzere kullandığıdır.

M. Genç'e göre, Osmanlı İktisadi dünya görüşünü karakterize eden ikinci ilke gelenekçilik (tradtisionalizm). Gelenekçilik, provizyonist anlayış çerçevesinde gerçekleştirilen İktisadi faaliyet ve kurumlar manzumesinin hukuki yaptırımlarla muhafaza edilmesi anlamına gelir. Bunu, mevcut durumu koruması, değişme halinde yeni dengeler aramaktan ziyade, eski duruma geri dönme iradesinin hâkim kılınması şeklinde anlamanak da mümkündür. Osmanlı,

kurduğu sistemin ideal olduğunu düşündüğünden, bu sistemin değişimini idealden bir sapma ve dengenin bozulması olarak görür. Söz gelişisi, zaman içerisinde uzun deneyim ve uyarlamalarla olmuşmuş olan üretim ve istihdam yapısının muhafazası için esnaf örgütlerinin işi ve dükkân sayılarının dondurulması, zirai işletme birimi olarak çifthaneının korunması, köylünün ziraatı işlemesini terk ederek şehirlere göç etmesinin yasaklanması gibi tedbirler, hep kuşanın dengeyi sürdürmeye motifi ile icra edilmiş düzenlemelerdir. İktisadi ve sosyal politikaların temelindeki gelenekçiliğin esprisi işte bu düzenlemelerin değişmeden ve dolayısıyla bozulmadan kalmasını temin etmektedir.

Bununla birlikte tradisionalizmin dar bir çerçevede, yalnızca ekonomik hayat içerisinde, etkili olduğunu düşünmek de doğru değildir. Zira o, devletin iktisadi tutumunda olduğu kadar, cemiyetin yapısında, askeri düzeninde, idari düzenlemelerinde ve hukuki bünyesinde Osmanlı' nun sosyal, ekonomik, siyaset, mali ve hukuki bünyesinde yer etmiş bir ilkedir. Bu ilke, belgelerde 'kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması' ya da 'kadimii üzere gereğinin yapılmasına' ile veciz ifadesini bulur. Kadim ise, öncesini kimseini hatırlamadığı ya da Hz. Adem'den o ana dek gelen olarak anlaşıır ki bu anlaysı, Osmanlıların kendi zamanlarına kadar gelen kadim gelenek ve birikimlerin tevarüsü konusunda bilinc ve hak sahibi olduklarını gösterir. Fatih'in kendisini İslâm, Bizans, Turan ve İran siyasi gelenekleriyle irtibath olan Sultan, Hakan, Kâyser ve Padişah sıfatlarıyla tavsif etmesi, kadim tevarüs konusunda Osmanlıların sergilediği tutumu gösterir. Provizyonizm ve tradisionalizm yanında devletin iktisadi hayatı karşı tutumunu belirleyen ve bu sahadaki içraatları yönrendiren üçüncü ilke olarak, M. Genç, fiskalizmi zikreden ve onu, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar artırmak ve ulaşlığı düzeyin altına inmesine mani olmak olarak tanımlar. Hazine gelirlerinin temel işlevi, devlet harcamalarını karşılamak olduğundan dolayı, devlet gelirlerini artırmakta güçlük çektiği zamamlarda harcamaları azaltmaya dönük çabaları da fiskalizmin bir uzantısı olarak görmek gerekir. M. Genç'in ortaya koyduğu Osmanlı fiskalizminin kuramsal kökenlerini *daire-i adalet* mefhumunda aramak doğru

olacaktır. Dinin bekasının güçlü bir devletin varlığında, güçlü bir devletin bekasının gücü bir ordu, güçlü bir ordunun yeterli vergi gelirlerinde, yeterli vergi gelirlerinin reyayın refah düzeyinde, reyayın refahının âdil ve güçlü bir devletin varlığında bulan bu mehüm çerçevesinde fiskalizm, Osmanlı Devleti'ni iktisadi tutumunu etkilemiş saiklerden biridir.

M. Genç'e göre, Osmanlı iktisadi sistemini karakterize ettiği kadar devletin sosyo-ekonominik hayatı karşı tutumunu da belirleyen bu ilkelere, zamana, bölgelere ve sektörlerre göre ağırlıkları ve yoğunlukları değiştiren, bir nevi üçlü koordinat sistemi içerisinde var olagelmıştır. M. Genç, Osmanlı'nın iktisadi tutum ve politikalarının gerisinde yatan temel ilkelerein 16. yüzyıldan 19. yüzyıln ilk yarısına kadar köklü bir değişiklik yaşamadan etkinliğini sürdürdüğünü düşünür. Genç'e göre, Osmanlı'nın "Klasik" diye nitelenen hâvîyetinin ana unsurları yukarıda zikredilen ilkelereidir. 19. yüzyıln ilk yarısına kadar geçen dönem de klasik dönem olarak anlmalıdır. Bu yaklaşım, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminin Kanuni ile bitiren geleneksel tarih anlayışından radikal bir şekilde ayırlır ve değişimin dinamiklerini yukarıda özettelenmeye çalışılan ilkelerein dönüsümünde bulur. M. Genç, 19. yüzyıln başından itibaren Osmanlı'nın aslı hâvîyetini teşkil eden ilkelerein çeşitli baskılar karşısında son derece yavaş bir şekilde değişim sürecine girmesiyle Osmanlı'nın klasik döneminin kapanmaya başladığının altını "19. yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişme" isimli makalesinde çizer ve bu yeni dönemi Osmanlı'nın reform çağı olarak niteler. Osmanlı'nın reform çağının devletin güçlendirilmesi ve büyütülmesi olarak özetleyen yazar, ekonomik alandaki değişimlere yol açan faaliyetlerin başında, merkezî hâzineye intikal eden geliri kaynaklarının artırılması talebinin görür. 18. yüzyıl boyunca adem-i merkeziyetçi eğilimleri temsil eden araçların giderek merkezî hâzineye intikal eden bölümü azaltıldıkları vergi gelirlerini tekrar hâzineye kazandırma girişimi, devletin merkezîyetçi tutumunun bu yüzüldaki ilk gösterisi idi. Havass-ı hümayunun dışında kalan ve dolayısıyla merkezî hâzineye intikal etmemeyen tumar ve zeamet gelirlerini mukataalaştırma sürecinin hızlanması, malikâneleşmenin dondurulması ve

âyanlarca kontrol edilen kaynakların merkeze transferi, bu dönemde mali sahadaki uygulamaların esas bölümlünü teşkil etti. Başarı ile sonlandırılması oldukça yavaş ve zor seyreden bu uygulamalar, 19. yüzyıln ilk 30-40 yâhî içine alır. Ayrıca yeni vergilerin ihdas edilmesi ve eskilerinin artturılması da takip edilen yollardandı. Genç, bu dönemdeki uygulamaların gerisinde provizyonizm ve fiskalizmin canllığına hâlâ devam ettirdiğini fakat tradisionalizmin, reform döneminin başlaundan itibaren hızla aşınmaya başladığının altını çizer. Aslı işlevi, provizyonizm ve fiskalizmin teşkil ettiği ortamı korumak olan tradisionalizmin, amilan ilkelerein yeni bir takım değişimeleri zorlaştırmaya maruz kalması sistemin mantıqına uygundu. Tradisionalizmle muhafazası hedeflenen "*örf-i belde*" ve "*kanun-i kadîm*", provizyonizm ve fiskalizme uygun değilse yahut bunlara çatışıyor, ayak bağı oluyor ise, onları değiştirmek merkezîlesme sürecinin arttığı bir dönemde artik normal sayılmasına başlıdı. Klâsik dönemde Osmanlı eliti için semantik alanının berrak olduğu kadim mefhumu, 19. yüzyıldan itibaren tâbiri caiz ise bir anlam boşaşmasına maruz kalmış ve dönemin Osmanlı eliti için müphem ve anlaşılmaz hale gelmiştir. Kadim, bir referans ilkesi olmaktan çkarak, yeni uygulamaların bir meşruiyet aracı haline dönüştürüdü. Tanzimat fermâni, bu konuda ılgınç bir örnek teşkil edebilir.

M. Genç, Osmanlı iktisadi dünya görüşünün diğer iki ilkesinin tradisionalizme nispetle değişiminin çok daha yavaş ve zor olduğunu vurgular. Fiskalizmin devletin askeri ve mali baskular ile yeni kaynak bulma arayışı çerçevesinde daha geniş ve yeni alanlara yayilarak varlığını sürdürdüğünü, provizyonizmin ise ondan daha kısa ömürülü olduğunu ve onun yavaş yavaş terk edilmesinin 1840'larda başlayarak ancak 1860'lardan itibaren tamamen silindiğini dile getirir. Ashma bâkhırsa Osmanlı iktisadi dünyâ görüşünün referans çerçevesini teşkil eden ilkelere, devletin üretim faktörleri üzerindeki kontrolüne müstentir. M. Genç, eğer yanlış değil ise, bu faktörler ve bu faktörlerin gelirleri üzerindeki devlet kontrolünün, klasik dönemde sermaye birikimine yol açmaktan ziade, bütönlüksüme mekanizmaları öne çıkarlığı, reform çağından itibaren ise (üretim faktörleri ve bunların gelirleri üzerindeki devlet kontrolünün

zayıflamaya başladığından bölüşümcü mekanizmaların ikinci plana kayarak) sermaye birikimini gündeme getiren mekanizmaları ön plana çökardığına söyleyebilir.

M. Genç'in "Osmanlı İktisadi Dünya Görüsünün İlkeleri" ve "Osmanlı İktisadi Dünya Görüsünün Klasik Prensiplerindeki Değişme" isimli çalışmalarını birlikte ele alındığında yazarm kendine özgü yaklaşımı, sadece Osmanlı iktisadi zihniyeti ve bunun değişimi konusunda değil, aynı zamanda, genel olarak Türk modernleşme ya da çağdaşlaşma tarihi hususunda da ciddi aşılmalar sağlayacak öğeler içerir. Bu yaklaşımla ilgili olarak ilk tespit edilecek nokta; yazarın son iki yüz yıllık sosyal ve ekonomik dönümşümü, herhangi bir Batı merkezli tarih telakkisine ve bundan üretilen soyut modellere başvurmadan kendi geliştirdiği kavramlarla açıqlamaya çalışmasıdır. Dikkat edilecek ikinci bir nokta, 19. yüzyıl Osmanlı'sında yaşanan kırılma süreci konusunda modernleşme, laikleşme, çağdaşlaşma ya da çevreleme gibi hususi kavamlara güven duymaması ve belki bundan dolayı anılan tarihe ilişkin geliştirenilen kuramlara müracaat etmemesidir. Ve belki üzerinde daha uzun durulması gereken başka bir nokta, yazının yaklaşımının, Batı'nın son iki yüz yıllık tarihimin hikâye edilmesi ya da bu hikâyeyi bu coğrafyadan zenginleştirilmesinden ziyade, bize ait hikâyeyiin tarih araşturmalarında odağa çekilmeye gayretlerini taşımasıdır.

Mehmet Genç'in yukarıdaki sayfalarda ele aldığıımız Türk iktisat tarihi alanında yaptığı çalışmaları ekonomi, tarih ve sosyolojinin kesiştiği disiplinler arası bir hüviyete sahip olup sonuçları iktisat ile iktisat tarihini aşan nitelikleri haizdir. M. Genç'in bu yazida değinilmeyen çalışmaları da en az dephinilen çalışmalar kadar kıymetli haiz olup üzerinden iz sürülmeyi beklemektedir.

Mehmet Genç, 40 yıllık arşiv mesaisiyle vardığı noktada, araştırmacıları üzerinde eğilmeye davet ettiği Osmanlı tarihinin üç temel problematигinden bahseder. Bu problematiklerden ilk; nasıl olur da Osmanlı, 14. yüzyıldan 17. yüzyılna sonuna kadar nüfus, üretim hacmi, sermaye stoklu, teknoloji ve enerji kapasitesi bakımından kendisinden en az 4-5 kat daha büyük olan Avrupa'ya karşı, Avrupa

kütasiçerisinde ilerleme ve genişlemeyi sürdürmemiştir? Bu ilerleme ve genişlemeyi mucizevi olarak nitelenen M. Genç bu Olgunun, bütün unsurlarıyla ortaya konulmadından üzerine gidiimesi gerektigini dile getirir.

17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'nın, Avrupa kıtasındaki ilerlemesi ve genişlemesi durmuş ve tersine bir trend başlamıştır. 1700'den 1921'e kadar 200 yılı aşan bir süre, Osmanlı için Avrupa'dan dönüştürün tarihidir. Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş, dünya coğrafyasında geniş müstemeleker kurmuş ve daha önceki dönemde kiyaslanamayacak askeri güçe kavuşmuş bir Avrupa karşısında Osmanlı Devleti, nasıl olup da Avrupa'daki genişleme hızına yakın bir tempo ile ittadan geri çekilmiştir? Bu yavaş geri çekiliş, Mehmet Genç'e göre, en az Osmanlı'nın ilerlemesi kadar mucizevidir ve tarihçilerin önde çözülmeyi bekleyen ikinci problematiktir.

Osmanlı tarihinin üçüncü problematiği, -bu, M. Genç'in kadim meselesi- Osmanlı sisteminin sanayi devrimini gerçekleştirmeye nedenleri ve sanayi devrimini gerçekleştirememesine rağmen Osmanlı'nın bu kadar uzun süre Batı'ya karşı nasıl direndiğidir.

M. Genç'in ortaya koymuğu bu problematikler, Türk iktisat tarihî sahasında bundan sonra yapılacak çalışmaların alması gerekeceği seyir konusunda bir teklif olarak da düşünülebilir. Ancak anılan problematiklerin daha iyi anlaşılması ve araştırmalara konu edilebilmesi için, Osmanlı tarihi hakkındaki cari önemlendirme paradigmının gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır. Genç'e göre, Osmanlı tarihini kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve dağıma şeklinde önemlendirme, bu tarihi anlamak konusunda tatmin edicilikten uzaktır. Daha çok askerî başarı ve siyasi sunurların genişleme/daralma tempolarını ifade etme amacındaki bu tasnif, anılan tempoları bile tam ve doğru olarak ifade etmekten uzaktır.

Son zamanlarda Osmanlı tarihinin sözü edilen besli tasnif ile anlaşmasının yetersizliği konusunda yapılan tartışmalarda M. Genç'in yukarıda kısaca özettelenen yaklaşımının hatası sayılır bir tesiri vardır. Netice itibarıyle, ihmî faaliyetlerini 40 yıldır aynı -belki de daha hızlı- tempoya sürdürdüğünden dolayı, M. Genç'in çalışmaları ve

onun Türkiye'de sosyal bilimciler içindeki yeri hakkında nihai bir yargıda bulunmak için vakit henüz erken görülmektedir.

YAPTIKLARIM YAPACAKLARIMIN YAN ÜRÜNÜDÜR

Mehmet GENÇ

İstanbul Büyüük Şehir Belediyesi'ne ve Kültür A.Ş.'ye bu entelektüel ziyaret için teşekkürlerimi sunarım. Bu maksatla Kanada'dan kalkıp gelen Ariel Salzmann, Avrupa'nın ortasından leşrif eden Suriya Faroqhi ve Türkiye'den Murat Cizakça, Edhem Eldem ve Antony Greenwood lütfettikleri tahlil, tenkit ve yorumları ile bu ziyafetin mimarları oldular. Şükranları arz ederim.

Buraya gelirken dört kişi olacak diye biliyordum. Malum, dört kişi İslam anlayışına göre cenaze gömmenin asgari ekbidir. Son anda beşçe çkarılmış olması ekibin gömme liyâkatını güçlestirmiyor, aksine güçlendiriyor. Henüz ölmemiğime göre, korktuğum diri diri gömülmekti. Doğrusu entelektüel alımlerden bu da beklenirdi. Hakkında iyiliklerden oluşan konuşmalarla yetinselerdi, bu herhalde gömme törenidir diye düşünecektim. Ama böyle yapmadılar. Şüphesiz büyük iltifatları da ihtiya eden tahlil ve yorumlarına tenkitlerini de eklemeyi ihmal etmediler. Bunlardan ufuk açıcı birçok yeni fikirler edindiğimi itiraf etmemiyim.

Hikâyeyi bilirsiniz. Yavru balık ana balığa sormuş, "Herkes su diye tutturmuş gidiyor; su nedir? Bana anlatır musun anne?" Ana balık ümitsiz cevap vermiş, "Sen sudan başka bir şey bilmezsin ki, sana